

Over de mogelijkheden van benoeming door samenstelling in het Nederlands

door

J. DE CALUWE

Aspirant N.F.W.O., Rijksuniversiteit Gent

0. INLEIDING

De taalgebruiker die een fenomeen van een „naam” wil voorzien, heeft de keuze tussen verschillende benoemingsstrategieën, waarbij al dan niet een beroep wordt gedaan op het in de taal — i.c. het Nederlands — reeds voorhanden morfeembestand.

Als meest courante strategieën noemen we de ontlening van een term uit een vreemde taal (*printer, computer, monitor, glasnost*), oneigenlijk (metaforisch en metonymisch) gebruik van een bestaande Nederlandse term (*flessehals* = 'wegversmalling'; portefeuille = 'ministerambt'), en combinatie van een Nederlands woord met een affix (*wetenschapper, neo-fascisme, islamiet*) of met een ander woord (*ozonlaag, draagmoeder, grootbanditisme*).

Het is ongetwijfeld interessant de principes te onderzoeken die de toepassing van deze benoemingsstrategieën conditioneren, m.a.w. de voor- en nadelen van de diverse strategieën tegenover elkaar af te wegen. Daartoe dienen evenwel eerst de gebruiksmogelijkheden respectievelijk -bependingen per benoemingsprocédé in kaart te worden gebracht.

In deze bijdrage exploreren we één stukje van dit schier onontgonnen terrein: we onderzoeken waarin de aantrekkelijkheid schuilt van benoeming door nominale composita van de types VN (*draagmoeder*) en NN (*ozonlaag*). De andere benoemingsstrategieën verdienen minstens evenveel aandacht, maar vallen buiten het bestek van dit artikel¹.

Volgens Downing (1977: 823, 837) en Levi (1978: 66) is de samenstelling „ideally suited” voor haar benoemingstaak wegens enerzijds de „tremendous productivity” van het procédé, en anderzijds de semantische transparantie van de samenstelling, althans bij haar ontstaan. Meer uitleg wordt er eigenlijk niet gegeven; evenmin worden andere benoemingsstrategieën bij de discussie betrokken.

1. We verwijzen naar De Cort (1985: 92-127) en Geeraerts (1986: 29-35) voor een uitvoerig overzicht van de diverse benoemingsstrategieën.

De semantische doorzichtigheid is inderdaad één van de grootste communicatieve voordelen die in de samenstelling besloten liggen. De indrukwekkende produktiviteit van het procédé lijkt ons echter veeleer een gevolg van dan een verklaring voor de aantrekkelijkheid van benoeming door samenstelling.

Zelf zullen we in wat volgt meer aandacht besteden aan wát met een bepaald procédé, in casu de samenstelling, kan worden benoemd, en aan de mogelijkheden die besloten liggen in de voor de samenstelling typische determinans-determinatumstructuur. Daarin, én in de semantische transparantie van de samenstelling moet wellicht de verklaring worden gezocht voor de voorkeur die de samenstelling zo vaak geniet boven al haar concurrenten².

Aan de hand van een hele reeks voorbeelden tonen we aan dat de samenstelling kan worden gebruikt

- ter benoeming van één welbepaalde entiteit of groep entiteiten (de zogenaamde „identificerende functie” van samenstellingen, bijvoorbeeld *Heizeldrama*, zie 1);
- ter benoeming van een subcategorie van een bekende categorie van fenomenen (de zogenaamde „subcategoriënoemende functie” van samenstellingen, bijvoorbeeld *windmolen*, zie 2.);
- ter benoeming van een categorie sui generis (de zogenaamde „categoriënoemende functie” van samenstellingen, bijvoorbeeld *ruimteschip*, zie 3.);
- ter benoeming van een bekend fenomeen op beeldende wijze (de zogenaamde „beeldende functie” van samenstellingen, bijvoorbeeld „[in het] *huwelijksbootje* [stappen]”, zie 4.).

In de volgende paragrafen zijn heel wat geattesteerde samenstellingen als illustratiemateriaal in het betoog opgenomen. Met betrekking tot de presentatie van dat materiaal willen we nog het volgende kwijt:

a. Het is bekend dat de interpretatie van een compositum, behalve door de betekenis van de samenstellende delen, gestuurd kan worden door informatie uit de *context* (de directe talige omgeving van de samenstelling), de *situatie* (de directe niet-talige omgeving van de samenstelling), en het *Universum van Interpretatie* (UvI) van de hoorder/lezer (het geheel aan kennis van de wereld bij een subject

2. Aronoff (1976: 38v) brengt produktiviteit rechtstreeks in verband met semantische coherentie, een begrip dat als volgt wordt omschreven:

„A Word Formation Rule is coherent to the extent that one can predict the meaning of any word formed by that rule”.

De grote produktiviteit van compositieregels is binnen die optiek niet los te koppelen van de hoge mate van voorspelbaarheid van de compositumbetekenis, of met andere woorden van de transparantie van het compositum.

aanwezig op het moment van de confrontatie met een (nieuw) gegeven, in casu een nieuwe samenstelling). We nemen de vrijheid heel wat samenstellingen zonder specificatie van context en/of situatie in het betoog te integreren wanneer kennis van de betekenis van de samenstellende delen én wereldkennis volstaan om de composita in kwestie te begrijpen.

b. Voor de parafrases van de betekenissen van al dan niet samengestelde woorden hebben we soms een beroep gedaan op Van Dale (1976, 1984, 1986). Om de tekst niet al te zeer te verzwaren hebben we meestal afgezien van expliciete verwijzingen (naam, blz.) naar die woordenboeken.

I. IDENTIFICERENDE FUNCTIE VAN SAMENSTELLINGEN

Het is mogelijk samenstellingen te gebruiken als referende uitdrukkingen, met andere woorden ter identificatie van één of meer entiteiten [de „referent(en)“] uit de extensie van het determinatum:³

„... omwille van de toenemende assimilatie-druk die uitgaat van het *Ceaucescu-bewind*“ (De Standaard 5/8/’88)

„Toen kwam een meneer met een keeshond op zijn hielen het vertrek binnen en zodra de keeshond Charles in het oog kreeg, sprong hij op ons af. „Laat hem uw hondje besnuffelen. Als hij het mag, zal hij het niets doen“, riep de *keeshondmeneer* me olijk toe“ (cursiefje)

„De ontwerpers van het *Voyager-vliegtuig*, dat verleden jaar in één trek de wereld rondvlog...“ (Het Nieuwsblad 23/12/’87)

„... *Guardian-korrespondent* Martin Walker...“
(De Groene Amsterdammer 29/6/’88)

De samenstellingen benoemen één of meer entiteiten uit de extensie van het determinatum, die in een specifieke betrekking staan tot het referentiële determinans:

- het bewind van Ceaucescu
- de meneer met de zopas genoemde keeshond
- het vliegtuig met de naam „Voyager“
- een correspondent van de krant „The Guardian“

3. In ons gebruik van de termen „referentie“, „referent“, „referentieel“ sluiten we aan bij Lyons (1977):

„The term „reference“... has to do with the relationship which holds between an expression and what that expression stands for on particular occasions of its utterance.

...
the speaker refers to a certain individual by means of a referring expression. If the reference is successful, the referring expression will correctly identify for the hearer the individual in question: the referent“ (174vv)

Het identificerende compositum gedijt bijzonder goed in krantentaal omdat het mogelijk maakt in één woord welbepaalde, vaak zeer complexe fenomenen op te roepen in de geest van de lezer. Meestal wordt bij die lezer al enige voorkennis verondersteld, maar veiligheidshalve volgt in de tekst vaak nog een beschrijving van het benoemde fenomeen. Een paar voorbeelden:

„... Ligatsjov wordt er algemeen van verdacht... de hand te hebben gehad in de zogenaamde *Andrejeva-affaire*: een begin februari tijdens Gorbatsjovs bezoek aan Joegoslavië in de Sovjetskaja Rossia gepubliceerde brief van de Leningradse lerares Nima Adrejeva, waarin het hervormingsbeleid van de partijleider punt voor punt werd aangevallen. Na een drie weken durende discussie in de top van de partij kwam de Pravda ten slotte met een verklaring waarin het verhaal van Andrejeva werd gediskrediteerd, maar het was kantjeboord geweest”. (De Groene Amsterdammer 29/6/'88)

„Met vijftien voor de *Feluy-raadkamer*” (kop in De Morgen 5/11/'87) tekst: „Vijftien namen komen voor in de vordering die gisteren door eerste-substituut René Marchal in de Brusselse raadkamer uitgesproken werd in verband met de nepaankoop van de Chevron-raffinaderij te Feluy”.

„Bij het parket noemde men het *Lemonnier-incident* gisteren een zeer banaal, alledaags voorval”. (De Standaard 5/8/'88) [voorlaatste zin van een artikel over de reacties van de betrokken partijen n.a.v. de gewelddadige arrestatie van een Marokkaan nabij het Brusselse station Lemonnier]

In wat volgt beschrijven we composita die één entiteit noemen (1.1.) en die welke een groep entiteiten noemen (1.2.). In 1.3. worden een aantal soorten uniek refererende determinantia onderscheiden.

1.1. *Eén-entiteit-identificerende samenstellingen*

Is er maar één entiteit uit de extensie van het determinatum waarop de (verzwegen) betrekking tot het determinans van toepassing is, dan spreken we voortaan van één-entiteit-identificerende samenstellingen.

In een aantal gevallen staat de naam voor die éne entiteit in determinanspositie, cf. *Voyager-vliegtuig*. Analoge voorbeelden⁴:

de „*Old Bentley*”-diamant
 het „*Pinkerton*”-agentschap
 de *Saas Fee-gletsjer*
 de *Yukon-rivier*
 de *Pamela-installatie*
 de *Amal-beweging*
 de *Chart Thai-partij*

4. De spelling, met of zonder koppelteken of aanhalingstekens, is ongewijzigd overgenomen uit de bronnen.

In andere één-entiteit-identificerende samenstellingen, cf. *Ceaucescu-bewind* en *keeshondmeneer*, noemt het determinans dat fenomeen dat tot het bedoelde fenomeen — één welbepaald bewind respectievelijk één welbepaalde meneer — in een unieke betrekking staat.

Analoge voorbeelden: de *Arteveldestad* is de stad waar Artevelde als volksleider geschiedenis heeft gemaakt; het *Tsjernobyl-ongeval* is het ongeval dat in Tsjernobyl plaatsvond; het *Heizeldrama* is het drama dat zich in het Heizelstadion voltrok; de *BRT-persdienst* is de persdienst van de BRT; het *Tet-offensief* is het offensief van het Vietnamees Nationaal Bevrijdingsfront (Viet Cong) en Noordvietnamese troepen tegen Zuidvietnamese steden en bases, tijdens het Tet-feest (Nieuwjaarsfeest) eind januari '68; de *Denderstreek* verwijst naar het stroomgebied van de Dender; het *Xhosa-thuisland* is het thuisland van de Xhosa (een negerstam in Zuid-Afrika),...

Uit de voorbeelden die we tot nog toe hebben gegeven zou kunnen worden afgeleid dat identificerende samenstellingen typisch zijn voor krantentaal, en dat ze daarbuiten geen reden van bestaan hebben. Het tegendeel is waar. Ter identificatie van fenomenen in het landschap wordt al eeuwenlang onder andere gebruik gemaakt van uniek refererende composita.

Van Loon (1981) meent uit de vorm van het niet-proprieale determinans in samengestelde toponiemen als *peertsbempt*, *peertsblock*, *peertsdries*, *peertsvelleken* of *peertsweijde* (Brecht 16e-18e) te kunnen afleiden dat we te maken hebben met in oorsprong identificerende samenstellingen, met refererend determinans:

„De steeds terugkerende genitief enkelvoud bij „peerts-“ (tegenover *boender*-, *calver*-) wijst erop dat het om één enkel en zelfs welbepaald (d.i. definitief) paard ging, te weten „het paard van de boerderij en zijn bewoners“. De onderstelde bepaalde vorm wijst erop dat benamingen als „peertsweijde, peertsbempt“ ontstaan zijn in de lezing van de boerderijbewoners, voor wie dergelijke definitieve aanduiding slechts zin had, en niet gegeven zullen zijn door buitenstaanders“. (173)

Dat soort benoeming herkent Van Loon ook buiten het landbouwbedrijf in bijvoorbeeld *Hertesbergam* (1149), *Ravenslo* (1165), *Wolvesberge* (1158):

„Onze redenering voortzettend zouden we hierin verwijzingen moeten zien naar solitaire dieren die, doordat ze geregeld in dezelfde buurt gesignaleerd werden, een definitieve aanduiding kregen (b.v. *Wolfsveld* 'het veld waar de wolf geregeld vertoeft'). Opmerkelijk is dat Bach (1953: 315) bij zijn analyse van namen als *Ebersbach*, *Wolfsbrunnen* tot dezelfde conclusies komt. Volgens hem zijn deze namen niet ekologisch te verklaren („beek waar everzwijnen voorkomen“), maar historisch als b.v. „Ereignisnamen“, doordat

zich op de genoemde plaats vroeger iets met dat (definitief) dier had afgespeeld". (Van Loon 1981: 174)

Samengestelde toponiemen met uniek refererend determinans hoeven we niet altijd zo ver (in tijd en ruimte) te gaan zoeken. Magda Devos (persoonlijke mededeling) heeft mij gewezen op de volgende attestaties:

het *kapellestuk* (het stuk land aan de kapel)
 't *sleehagewegeltje* (het wegeltje langs de sleedoornhaag)
 't *lindeveld* (het veld aan de linde)
 't *Snoekstuk* (het veld aan de herberg De Snoek)
 de *Vlissegemdreef* (de dreef van Wenduine naar Vlissegem)

1.2. Groep-identificerende samenstellingen

Samenstellingen identificeren groepen van fenomenen wanneer meer dan één entiteit uit de extensie van het determinatum in betrekking staat tot de in het determinans genoemde referent. Vergelijkbaar met *Guardian-korrespondent* zijn:

Townsend-boot [boot van de maatschappij Townsend-Thoresen]
Time-artikel [artikel in het magazine Time]
RAF-militant [militant van de Rote Armee Fraktion]
Kritak-pocket [pocket van de uitgeverij Kritak]
CCC-aanslag [aanslag door de Strijdende Communistische Cellen]
NATO-land [land dat tot de NATO behoort]
GB-warenhuis [warenhuis van de groep GB]
Elvis-single [single van Elvis Presley]
CVP-kamerlid [kamerlid van de CVP]

Deze samenstellingen bakenen groepen af binnen de extensie van het determinatum: een deelgroep binnen de warenhuizen vormen de *GB-warenhuizen*, een deelgroep binnen de kamerleden zijn de *CVP-kamerleden*, enz. Een onbepaalde determinator (vb. *een* CVP-kamerlid) selecteert dan één entiteit binnen die deelgroep.

1.3. Soorten uniek refererende determinantia

1.3.1. Eigennamen

Uit de voorbeelden is al gebleken dat identificerende samenstellingen in de overgrote meerderheid van de gevallen een eigenaam in het determinans dragen. Zoiets ligt uiteraard voor de hand, gezien de behoefte aan een uniek refererend deel in samenstellingen met één-entiteit- of groep-identificerende functie. Proprialiteit van het determinans is evenwel noch een voldoende, noch een noodzakelijke voorwaarde opdat de samenstelling zou identificeren. Enerzijds bestaan er niet-identificerende samenstellingen met propriaal deter-

minans (bijvoorbeeld *Elvis-kuif*: 'het soort kuif waarvan Elvis één van de beroemdste dragers is geweest'). Anderzijds zijn semi-proprieale elementen (cf. 1.3.2.) en zelfs soortnamen (cf. 1.3.3.) niet uitgesloten als determinans in identificerende composita.

1.3.2. Namen van dagen, maanden,...

Namen voor (feest)dagen en maanden kunnen ter unieke identificatie in samenstellingen geïncorporeerd worden, hoewel bekend is dat zij niet de eenduidigheid van eigennamen bezitten⁵:

„De *septemberstaking* heeft haar sporen nagelaten...”

[terugblik in krant van januari '84 op staking van de Belgische ambtenaren in september '83]

„Vermits Van Himst in onze *woensdagkrant* verklaarde...”

[Verwijzing in krant van vrijdag naar interview van twee dagen tevoren]

„In november viert de Sovjet-Unie de zeventigste verjaardag van de *Oktoberrevolutie*”. [revolutie van oktober 1917]

„... formuleerde bedenkingen bij het *Pinksterspaarplan*” [besparingsplan op Pinksteren 1986 afgekondigd]

„Omdat het politiek akkoord over de uitvoering van deze benoemingen bereikt werd op 4 december, de dag vóór Sinterklaasavond, is er in de RLW al sprake van de *Sinterklaasbenoemingen*, in navolging van de *Goede-Vrijdagbenoemingen* die De Croo in 1975 [op Goede Vrijdag] verrichtte in het rijksscholengebouwenfonds”. (Het Nieuwsblad ?/12/'87)

De tijdsaanduiding in het determinans is strikt genomen onvolledig. Bij alle samenstellingen ontbreekt het jaartal, en bij woensdagkrant zelfs niet alleen dat. Toch kunnen de samenstellingen met succes voor unieke referentie ingezet worden om de volgende redenen:

a. er is in het Uvi maar één fenomeen dat voldoet aan de condities zoals vervat in de samenstelling: er is bijvoorbeeld maar één X waarvoor geldt „X is een spaarplan én X is op Pinksteren afgekondigd”, of waarvoor geldt „X is een revolutie (in de Sovjet-Unie) én X vond plaats in oktober”, enz.

b. niet meer dan één van de fenomenen die voldoen aan de condities vervat in de samenstelling, is relevant in een bepaalde context. Het determinans in *woensdagkrant* bijvoorbeeld heeft geen unieke referentie [elke week heeft een woensdag], en bovendien zijn er in het Uvi heel wat fenomenen waarvoor geldt „X is een krant én X is op woensdag verschenen”. Toch stond voor de lezer van de vrijdagkrant als een paal boven water dat met *woensdagkrant* alleen „de krant van woensdag jongstleden” bedoeld kon zijn;

5. Gardiner (1954: 19) spreekt in dit verband van „common proper names”. Elke week heeft immers een maandag, dinsdag... en elk jaar een januari, februari...

overeenkomstig een soort coöperatief-communicatief principe wordt de meest nabije referent geselecteerd.

1.3.3. Soortnamen

Het spreekt vanzelf dat soortnamen van nature helemaal niet voorbestemd zijn om als refererend element in samenstellingen te worden opgenomen. Gebeurt dat toch, dan is stevige contextuele/ situationele ondersteuning een noodzaak.

Het reeds genoemde *keeshondmeneer* noemt geen subcategorie van meneren, maar identificeert — binnen een welbepaalde textuele omgeving — de meneer in het gezelschap van het bewuste dier.

De *rookbom-affaire* bracht in het najaar van '87 heel voetbalminnend Nederland in beroering: de match Nederland-Cyprus werd verstoord door een op het veld geworpen rookbom, wat Nederland net niet de kwalificatie voor het Europese Kampioenschap kostte. Alle samenstellingen met *rookbom* die daarop de wereld werden ingestuurd identificeerden telkens een ander aspect van het werpen van die bepaalde rookbom, en waren zeker niet als (sub)categorienoemende samenstellingen bedoeld.

Met *rakettendebat*, gebruikt in een Vlaamse publikatie, is niet bedoeld 'welk debat dan ook over raketten', maar 'debat in het Belgische parlement en daarbuiten over al dan niet plaatsing van Pershing- en Cruise-raketten op Belgisch grondgebied, in de vroege jaren tachtig'.

Het bekendste voorbeeld van een soortnaam met identificerende functie binnen een samenstelling is ongetwijfeld Downings *apple-juice seat*:

„... a friend of mine was once instructed to sit in the apple-juice seat, i.e. the seat in front of which a glass of apple-juice had been placed. This compound illustrates the „deictic” compound under discussion here. Thus, while this compound was used in this instance to pick out one seat, its use did not imply the existence of a subcategory of seats known as apple-juice seats, of which this particular seat was a member”. (1977: 818v)

Nog enige krantecitaten:

„*Nijlpaardstory* in BRT-journaal: 'Ze kunnen geen kroko's uitstaan'" (kop in De Morgen 2/11/'87)

[nabeschouwing bij beelden de avond voordien in het BRT-journaal van de liefde van een nijlpaard voor een door een krokodil verwond antilopje]

„In het begin van dat jaar, het *meeuwenjaar* mag ik wel zeggen want ik heb dat lieve dier... bijna acht maanden te logeren gehad,..." (Jan Wolkers, *Turks fruit*, p. 174)

„Rekonstruktie van *diamantairmoord* hielderde niets op”

(kop in Het Nieuwsblad 23/12/’87)

tekst: „... de rekonstruktie... van de roofmoord, die gepleegd werd op de diamantair Schlomo Goldberg”.

2. SUBCATEGORIE-NOEMENDE FUNCTIE VAN SAMENSTELLINGEN

Met samenstellingen kunnen behalve één of meer entiteiten, ook (sub)categorieën van fenomenen worden benoemd. In 2.1. schetsen we de cognitieve processen die de behoefte aan (sub)categorienoemende termen doen ontstaan. Vervolgens (2.2.) plaatsen we vraagtekens bij de toepassing van het traditionele begrippenpaar soortnaam/eigenaam op nominale composita, en wijzen we op de preoccupatie van de compositaliteratuur met de subcategorienoemende functie van samenstellingen (2.3.).

2.1. *Cognitief correlaat*

De menselijke geest wordt dagelijks overrompeld door ontelbare indrukken van onbekende, d.w.z. tot dan toe niet waargenomen, fenomenen. De verwerking van die indrukken neemt een aanzienlijk deel van onze hersenactiviteit in beslag, en berust op een uniek analytisch-synthetisch vermogen: van een nieuw fenomeen wordt onderzocht of het in te passen valt in het bij het subject aanwezige Universum van Interpretatie (cf. Miller & Johnson-Laird 1976: 214v). We onderscheiden twee mogelijkheden:

1. *Het nieuwe fenomeen kan in het UvI geïntegreerd worden* door het in een bekende categorie onder te brengen en kan bijgevolg ook worden aangeduid met de naam voor die categorie: *dief, kamer, angst, drama, akkoord, laag, papier, kan, verdriet,...*

Gebeurt het evenwel dat het nieuwe fenomeen zich van de andere fenomenen in die categorie voldoende onderscheidt — door welk kenmerk dan ook dat door het subject relevant wordt geacht —, dan constitueert het nieuwe fenomeen, samen met vergelijkbare, een subcategorie, en is de weg vrij voor de vorming van een subcategorienoemende samenstelling. De naam van de bekende (overkoepelende) categorie verschijnt dan als determinatum; het subcategorienoemde onderscheidende kenmerk wordt in het determinans genoemd. Samengevat in de woorden van Marchand (1969: 11):

„The principle of combining two words arises from the natural human tendency to see a thing identical with another one already existing and at the same time different from it. If we take the word *steamboat*, for instance, identity is expressed by the basis *boat*, the difference by the word *steam*”.

Voorbeelden zijn uiteraard legio: *fietsendief, logeerkamer, faalangst, gezinsdrama, regeerakkoord, ozonlaag, schuurpapier, koffiekkan, liefdesverdriet,...*

Het is dit soort samenstellingen dat de woordenboeken bevolkt en waaraan in de linguïstiek ook al het meeste onderzoek is gewijd.

2. *Het nieuwe fenomeen kan niet in het UvI geïntegreerd worden*: het nieuwe fenomeen blijkt niet te reduceren tot een bekende categorie. Het UvI dient te worden aangepast door de erkenning van een nieuwe categorie, waarvan het zojuist waargenomen fenomeen een exemplaar is⁶. Die nieuwe categorie kan eventueel benoemd worden met een nieuwe, „categoriserende” samenstelling (type *ruimteschip*), waarover meer in 3.

2.2. *Is er nog leven tussen soortnaam en eigennaam?*

Tot nu toe hebben we — naar het criterium van de functie — al drie soorten samenstellingen kunnen onderscheiden:

entiteit-identificerend:	<i>Heizeldrama</i>
groep-identificerend:	<i>Elvis-single</i>
subcategorienoemend:	<i>boekenwinkel</i>

Volgens Van den Toorn (1986) zijn alle samenstellingen met propriaal determinans ofwel soortnaam ofwel eigennaam, omdat die samenstellingen ofwel het soortnaamkarakter van het determinatum, ofwel het propriaal karakter van het determinans erven. Criteriaal daarbij is de vraag of de samenstelling in het meervoud denkbaar is, en of ze combineerbaar is met een (on)bepaalde determinator.

Ter illustratie worden *Montessori-school* en *Wilhelmina-school* ('school genoemd naar koningin Wilhelmina') met elkaar vergeleken:

een/de Montessori-school	* een/de Wilhelminaschool
Montessori-scholen	* Wilhelmina-scholen

In de soortnaam *Montessori-school* is volgens Van den Toorn de band tussen determinans en determinatum veel inniger dan het geval is in de eigennaam *Wilhelmina-school*, met een arbitraire relatie tussen de delen. Naast *Wilhelmina-Montessori-school* is dan ook niet mogelijk * *Montessori-Wilhelmina-school*; het hoofd van de samenstelling moet immers direct voorafgegaan worden door de intrinsieke determinator.

6. Een alternatieve probleemoplossende strategie bestaat in de (niet bewuste) aanpassing van de waarneming van het fenomeen, waardoor het nieuwe gegeven wél past in het arsenaal van bekende categorieën. Die strategie is voor ons onderzoek van geen belang en laten we dan ook buiten beschouwing.

Op grond van een analoge redenering noemt Van den Toorn (125) ook de volgende samenstellingen „soortnamen”:

a. Toon-Hermans-optreden	Garuda-vlucht
Sowjet-dreiging	Telegraaflezer
Couperusbewonderaar	Hoofd-herdenking
Reynaert-analyse	Figaro-opname
Chomsky-volgeling	

Samenstellingen als

(b) Krimoorlog, Venlo-incident, Waldsteinsonate, Razoumovsky-kwartetten

heten eigennamen te zijn, want „als enige mogelijkheid dient zich hier ook het bepaald lidwoord aan”.

Een dergelijke aanpak trivialisert ons inziens de begrippen eigen- en soortnaam, én vertroebelt het verschil ertussen⁷. De samenstellingen onder (a) identificeren groepen entiteiten op grond van hun relatie met een fenomeen in de buitentalige werkelijkheid (Couperus, Hoofd, Chomsky,...). Waarschijnlijk komt *Chomsky-volgeling* het dichtst in de buurt van de echte soortnamen als *Montessori-school*, omdat het eventueel te parafaseren valt als ‘aanhanger van de transformationeel-generatieve grammatica’.

Samenstellingen als *Venlo-incident*, *Krimoorlog* en *Waldsteinsonate* enerzijds, en *Razoumovsky-kwartetten* anderzijds, zouden we in oorsprong één-entiteit- respectievelijk groep-identificerende samenstellingen noemen, vergelijkbaar met voorbeelden als *Tsjernobyl-ongeval*, *Falklands-oorlog*, *Ceausescu-bewind*, *Elvis-single*, enz. Eén of meer van die identificerende samenstellingen kunnen ondertussen wel al geproprialiseerd zijn (vb. *Waldsteinsonate*), maar zeker niet allemaal (vb. *Venlo-incident*).

Besluit: We zijn het volledig eens met Van den Toorn (1986: 126) waar hij het soort- of eigennaamkarakter van samenstellingen met een eigennaam als determinans (bijvoorbeeld de „soortnaam” *Beethoven-sonate* en de „eigennaam” *Waldstein-sonate*) niet regelmatig voorspelbaar acht, en „pragmatische redenen” ter verklaring inroept. Alleen zouden we het karakter van samenstellingen niet po-

7. Ortner & Ortner (1984: 18) — weliswaar over composita met propriaal determinans of determinatum — zijn trouwens in hetzelfde bedje ziek, ook al laten ze enige ruimte voor een verder niet becommentarieerde categorie „Quasi-Eigennamen”:

Komposita mit einem Eigennamen als A- oder als B-Konstituente haben entweder ebenfalls den status eines Eigennamens, z.B. *Obst-Peneff* (Geschäftsbezeichnung Innsbruck), *Gold-Rosi* (Spiegel 48/1976, 194), *Adenauer-Allee*, *Schillerstraße*, oder den eines Gattungsnamens, z.B. *Hitchcock-Film*, *Mao-Jacke*, ... im englischen *Tennismekka* Wimbledon... (Bunte 15/1977, 124); dazwischen stehen „Quasi-Eigennamen” wie *Bach-Kollegium*, *Shakespeare-Ensemble*. [mijn onderstreping -JDC]

lair — of soortnaam, of eigenaam — voorstellen. Er zijn niet-proprieale samenstellingen, en die identificeren één entiteit (*Venlo-incident*, *Kalkar-kweekreactor*) of een groep (*Toon Hermans-optreden*, *Knack-redacteur*, *Beethoven-sonate*), of benoemen een subcategorie (*Montessori-school*, *Elvis-kuif*, *kneippkuur*). Proprieale samenstellingen identificeren één entiteit (*Guido-Gezelle-laan*, *Wilhelmina-school*, *Waldsteinsonate*) of een groep (*de Shetland-eilanden*, *de Blaarmeersen*).

Van den Toorns criteria zijn dus niet eenduidig. Dat een samenstelling geen onbepaald lidwoord of meervoud verdraagt bijvoorbeeld, kan erop wijzen dat we een proprieale (*Wilhelminaschool*) óf een niet-proprieale één-entiteit-identificerende samenstelling (*Venlo-incident*) voor ons hebben.

2.3. *Overwaardering van de subcategorienoemende functie van samenstellingen*

„Anything at all can be described, but only relevant categories are given names” (Zimmer 1971: 249)

Een aantal auteurs heeft de noemende functie van samenstellingen al te gemakkelijk gekoppeld aan de subcategorienoemende functie, als zouden alleen subcategorieën „nameworthy” zijn. Zimmer (1971) bijvoorbeeld, in zijn zoektocht naar de condities waaronder een bepaalde verhouding tussen fenomenen al dan niet door een samenstelling kan worden benoemd, komt tot het besluit

„... that in general the naming function of compounds, which I would claim is based on the potentially classificatory nature of the relation between their constituents, furnishes an important criterion for the appropriateness of compounding in the great majority of cases” (250)

Downing (1977) beroept zich expliciet op Zimmer (1971), maar koppelt — onder druk van attestaties als *apple-juice seat* — „naming” los van de subcategorienoemende functie:

„In some instances, [the] need for a name may arise only within a very limited speech situation: the speaker may simply need a demonstrative device, having more in common with a proper name than a class name. On other occasions, a compound may be coined in order to name members of a category which is not strictly deictically bound in its relevance” (823)

Deiktische composita worden echter niet beschreven als een volwaardige categorie, integendeel; ze worden veeleer beschouwd als inbreuken op de „normale” (pragmatische) condities die het samenstellingsproces activeren. Van deiktische composita wordt wel terecht

gezegd dat ze, in tegenstelling tot samengestelde namen voor maatschappelijk relevante subcategorieën, een zeer beperkt contextueel bereik hebben, d.w.z. in weinig contexten inzetbaar zijn, en zelfs in veel gevallen niet overleven buiten de context waarbinnen ze voor het eerst zijn gebruikt.

Men kan zich als lezer niet van de indruk ontdoen dat zowel Zimmer als Downing in wezen verveeld zitten met samenstellingen zonder „classificatory relevance”. Het wekt dan ook geen verwondering dat Levi (1978: 66) uit de lectuur van het werk van haar beide voorgangers alleen onthoudt dat „seen from the functional perspective developed by Zimmer and Downing, complex nominals can be understood as naming devices that pick out the „relevant categories” of a speaker’s experience”.

Warren (1978: 41-44) erkent identificatie wél als een volwaardige functie van samengestelde substantieven, al moet gezegd dat haar voorbeelden bepaald heterogeen zijn:

„In compounds in which the comment [determinans - JDC] has identifying function, it serves to indicate which one or ones [entiteit of groep - JDC] of a number of known referents we have in mind. These compounds are paraphrasable „that B that — verb — (some specific) A”. For example: *the bathroom door, the topdrawer, the side safetycatch, the right-hand door, the overhead branches, the Podger [familienaam] cat, the Burch [familienaam] house, the mice example, his 1961 goal, the Sherman Act*”.

Het is niet onze bedoeling met dit alles in twijfel te trekken dat nominale composita in vele, zonet de meeste gevallen (maatschappelijk of anderszins) relevante subcategorieën benoemen. Het is alleen zo dat andere functies van samenstellingen, zoals al beschreven in 1. (identificatie) en nog te beschrijven in 3. en 4. (categorienoemende en beeldende functie), ons inziens ten onrechte geminimaliseerd en uit de beschrijvingen geweerd zijn. Er schort iets aan de descriptieve adequaatheid als al te veel samenstellingen uit een corpus onder het tapijt moeten worden geveegd omdat ze niet conform de compositieregels zouden zijn ontstaan.

3. CATEGORIENOEMENDE FUNCTIE VAN SAMENSTELLINGEN

Van een nieuw te benoemen fenomeen onderzoekt de taalgebruiker of het in zijn UvI ingepast kan worden (cf. 2.1.). Kan het fenomeen geplaatst worden binnen de bekende algemene categorieën, dan komt het in aanmerking voor benoeming door een subcategorienoemende samenstelling met de naam voor die bekende categorie in het determinatum: *parkeermeter, naaktstrand, beleggingsadvies, behangpapier,...*

Toch wordt een taalgebruiker nu en dan geconfronteerd met een te benoemen fenomeen waarvoor hij geen plaats vindt binnen het categoriale systeem van zijn UvI. In dat geval moet het UvI worden aangepast door de erkenning van een nieuwe categorie, waarvan het te benoemen fenomeen een exemplaar is. We beschrijven in wat volgt een mogelijke strategie ter benoeming van echt nieuwe fenomenen: de vorming van samenstellingen met een contradeterminerend determinans.

Tot welke categorie behoort bijvoorbeeld 'inrichting waardoor men een donkere ruimte (b.v. een donkere kamer of een vertrek voor röntgenopnamen) kan betreden zonder dat er licht naar binnen komt, resp. een verlichte ruimte kan binnengaan of verlaten zonder dat er licht naar buiten valt'? Bij ontstentenis van een bekende overkoepelende categorie, en bijgevolg van een term die als determinatum van een subcategorienoemende samenstelling zou kunnen dienen, heeft de taalgebruiker nog de mogelijkheid om de naam voor een vergelijkbare categorie, bijvoorbeeld *sluis*, te „lenen”. Het te benoemen fenomeen en sluisen hebben immers het volgende gemeen: het gaat om een inrichting waarbij door twee deuren een tussenruimte wordt gevormd, waardoor verkeer mogelijk wordt tussen twee ruimtes met een verschillend peil van een substantie [water of licht], zonder dat dat peil in één van die ruimtes wordt aangetast. De taalgebruiker kan het nieuwe fenomeen zonder meer *sluis* noemen, erop rekenend dat de hoorder dankzij voldoende contextuele en situationele steun in staat moet zijn het metaforische gebruik van het woord te detecteren. Vreest de spreker niet begrepen te worden, dan kan hij *sluis* laten voorafgaan door wat we een contradeterminerend⁸ determinans zouden kunnen noemen, i.c. het determinans *licht*-. Dat determinans vervult een signaalfunctie voor de hoorder: „opgepast, niet een echte sluis voor het overwinnen van verschillende waterstanden is bedoeld, maar iets vergelijkbaars voor verschillende lichtsterktes”. Het determinans biedt met andere woorden weerwerk tegen de meest voor de hand liggende interpretatie van het determinatum.

Het nieuwe fenomeen is geen subcategorie van de bekende categorie *sluis*, en bijgevolg is de samenstelling *lichtsluis* geen hyponiem van *sluis*: de betekenis van het woord bevat elementen (o.a. 'licht') die onverenigbaar zijn met de betekenis van *sluis*. Nog voorbeelden van samenstellingen met een contradeterminans:

8. Het begrip „contradeterminerend determinans” is geïnspireerd op Weinrichs (1968) begrip „konterdeterminierenden Kontext”, dat alle gegevens uit de context omvat die de voor de hand liggende interpretatie van bijvoorbeeld een lexeem tegenspreken.

geesteskind	aardappel	sterrenregen
betonrot	ruimteschip	etherpiraat
ijswafel	luchtbrug	zonnebad
vakchauvinisme	beursklimaat	tarievenoorlog
vingerhoed	zeekoe	hersenspoeling

Omdat al deze samenstellingen AB geen subcategorieën van B, maar integendeel categorieën van fenomenen sui generis benoemen, spreken we voortaan van categorienoemende of korter categoriserende samenstellingen. Het determinans signaleert dat het determinatum niet in zijn letterlijke of basisbetekenis begrepen mag worden, en noemt zelf een kenmerk van het bedoelde fenomeen dat in de betekenis van het determinatum anders gespecificeerd is. In *vakchauvinisme* bijvoorbeeld ('blinde ingenomenheid met alles wat het eigen vak aangaat') corrigeert het determinans bepaalde betekeniscomponenten van *chauvinisme*: 'blinde ingenomenheid met alles van en in het eigen land, overdreven vaderlandsliefde'.

Categoriserende samenstellingen kunnen worden onderscheiden naar het soort kenmerk dat in het determinans wordt genoemd. Onze opsomming en beschrijving betreft alleen de courantste types, en is beslist niet exhaustief of limitatief; in principe is immers elk gegeven uit de betekenis van een determinatum vatbaar voor rectificatie.

A. *Determinans noemt een afwijkende activiteit*

sputpistool	duikboot	schaatsmarathon
rolluik	zendpiraat	leesvoer
kiesvee	booreiland	

B. *Determinans noemt afwijkende substantie*

grastapijt	vuurdoop	zoutmeer
ijswafel	sneeuwbank	zonnebad
boterberg	metaaldeeg	vuurzee

C. *Determinans noemt afwijkend geheel*

vrucht vlees	levensavond	havenhoofd
haarwortel	neusvleugel	scheepshuid
gletsjermelk	bergrug	

D. *Determinans noemt afwijkende locatie*

etherpiraat	ruimteschip	paleisrevolutie
zeehond	aardappel	grachtenfiets
muurkrant		
zeetuin: 'stuk zeebodem bezet met bloemdiere en koraalgewassen'		
straatmeubilair: 'meubilair dat aan de openbare weg staat, zoals lantarenpalen, banken en prullenbakken'		

E. *Determinans noemt afwijkend object*

monddouche	woordzwendel	autokerkhof
spermabank	waterkanon	modeprofeten

autopiama: 'hoes om de auto tegen weersinvloeden te beschermen'

Ook *kolen-Gandois* en *spoor-Gandois* kunnen hier worden genoemd. In de vroege jaren '80 werd door de toenmalige Belgische regering de Franse manager Gandois ingehuurd om het vuile (sanerings)werk in de Belgische staalindustrie te komen opknappen. Algauw sprak men de behoefte uit aan een *kolen-* en *spoor-Gandois*, in te huren personen die in de voetsporen van Gandois, volgens zijn methodes en met vergelijkbare volmachten, de Kempense steenkoolmijnen en de Belgische Spoorwegen moesten saneren.

Categoriserende samenstellingen benoemen fenomenen sui generis, maar daarmee is niet gezegd dat elke samenstelling van dat type een algemeen maatschappelijk relevant fenomeen benoemt, integendeel. Vele samenstellingen met een contradeterminans benoemen fenomenen waarvan de relevantie de directe gebruikscontext of -situatie niet overstijgt, waardoor ze geen kans maken ingeburgerd te raken en in het lexicon terecht te komen. Een paar voorbeelden van dit soort ad-hoc-composita in hun tekstuele omgeving:

„*Rentegoeroe* voorspelt lagere dollar” [over Henry Kaufman, orakel met betrekking tot rentetarieven in de VS]
(kop in De Morgen 26/2/87)

„De meute [oproerige studenten] verzamelt zich nu gewapend met al wat glas is in het midden van de straat en na enig geharrewar marcheert de nachtwacht de *glasbui* tegemoet”.
(De Morgen 28/11/87)

„Zijn *inspiratie-debiet* [van een auteur] werd o.m. gevoed door zijn ervaringen met twaalf stielen en dertien ongelukken”.
(De Standaard 5/8/88)

„Maar juist in zijn hantering van dat hyper-romantische *klankpalet* toont hij zijn zwakheden. ... Hij hanteert het arsenaal aan nieuwe klankconfiguraties op dezelfde manier als zijn ontleningen aan volksmuziek: als coloriet”.
(De Groene Amsterdammer 29/6/88)

„Er is in het high-tech-tijdperk een nieuwe kaste van klerken aan het ontstaan. Deze generatie van *komputerkoelakken*, van organisatie-adviseurs en effecten-makelaars...”
(De Groene Amsterdammer 29/6/88)

„... na afloop van een *dichtersstafette*...” [manifestatie waarbij een hele resem dichters om beurten komt voorlezen uit eigen werk]
(De Groene Amsterdammer 29/6/88)

Categorienoemende samenstellingen zijn al door verschillende linguïsten in uiteenlopende termen beschreven.

Ortner & Ortner (1984: 63-65) bijvoorbeeld brengen ze onder bij de „exocentrische composita” omdat in het determinatum een term verschijnt die eigenlijk niet van toepassing is op het benoemde fenomeen. Een paar van hun voorbeelden:

Gitarrenpapst: ‘jemand, der wie ein Papst ist in bezug auf das Gitarrespielen’

Soundchemiker: ‘jemand, der wie ein Chemiker Sounds/Klänge mischt’

Sexbombe: ‘jemand, der wie eine Bombe in bezug auf den Sex wirkt’

„Bei diesen Bildungen... wird entgegen den etablierten („eentlichen”) Bezeichnungskonventionen und entgegen alltagslogischen Kontiguitätserwartungen eine Größe (Bildempfänger) mit der Bezeichnung einer anderen (Bildspender) angesprochen, wobei im engeren Kontext, d.h. in der A-Konstituente, oder im weiteren Kontext, d.h. in der Textumgebung des Kompositums, Signale vorhanden sind, die klarmachen, daß die fragliche B-Konstituente „konterdeterminiert”, d.h. metaphorisch oder uneigentlich gebraucht wird”.

Moerdijk (1987) beschrijft de benoemingsstrategieën van een aantal proefpersonen ten aanzien van het nieuwe fenomeen van het „skeeleren” (het zich voortbewegen op een soort schaatsen met onderaan een reeks achter elkaar geplaatste wieltes), en wijst met betrekking tot nieuwvormingen als *straatschaatsen*, *wielschaatsen*, *rollerschaatsen*, *asfaltschaatsen*, *zomerschaatsen*, enz. op de substituerende, in onze terminologie „contradeterminerende” functie van het determinans:

„... voor de selectie van een distinctieve specificator [determinans - JDC]... werden lexicale items gekozen die een afwijkende specificering behelsden van elementen die in de conceptuele structuur van het basiswoord uniek gespecificeerd waren”. (203)

4. BEELDENE FUNCTIE VAN SAMENSTELLINGEN

Samenstellingen worden meestal gebruikt ter benoeming van fenomenen (één entiteit, een groep, een subcategorie, een nieuwe categorie) die voordien nog geen „naam” hadden. In deze paragraaf beschrijven we het gebruik van de samenstelling om reeds bekende en benoemde fenomenen door middel van een beeld in een nieuw licht te plaatsen. We geven een paar voorbeelden om het verschijnsel te introduceren:

„Ik zou het liefst willen dat er althans één compartiment, één hoekje in ons *bersenbolwerk* was ingericht als archiefvernietiger”. (G. Komrij in NRC 2/10/’85)

„... in de *geschiedenistuin* moet regelmatig geharkt en geschoffeld worden”. [feiten moeten opgefrist worden of ze raken overgroeid door onwaarheden] (De Morgen 26/1/’85)

„... kanker, een ziekte waarrond de *taboe-nevel* stilaan optrekt”. (De Morgen 24/1/’87)

„Happart, de rode lap voor de *CVP-stier*”. (BRT-radio 16/10/’86)

„Op 2 april 1987... is hij gestorven. Daar hij die dag de *levenskruijk* tot op de bodem had geleidg...” (Walter Van Den Broeck in De Morgen 13/4/’87)

„In 1803 zette het *pokkenleger* zich in beweging”. (Het Nieuwsblad 1-2/3/’86)

„Vorige week is Jasser Arafat er weer eens in geslaagd om alle groeperingen onder het *PLO-dak* te houden...” (De Groene Amsterdammer 29/4/’87)

„De SP vrijt de CVP op om nadien met haar in hetzelfde *regeringsbed* te gaan slapen”. (H. De Croo in Humo 13/8/’87)

In dit soort beeldende samenstellingen wordt eenzelfde fenomeen in het determinans „eigenlijk”, en in het determinatum „oneigenlijk” benoemd. In determinanspositie staat immers de gangbare eigen- of soortnaam van het bedoelde fenomeen, terwijl het determinatum één (vaak sterk contextueel of situationeel gebonden) aspect van dat fenomeen beeldend tot uitdrukking brengt. Daarom noemen we het determinatum ook wel de „beeldleverancier” (= „vehikel”, datgene waarmee vergeleken wordt), en het determinans de „beeldontvanger” (= „tenor”, datgene wat vergeleken wordt). Het determinatum verduidelijkt de rol van een reeds bekend en benoemd fenomeen in een bepaalde stand van zaken. In de meeste gevallen is het beeldende compositum ingebed in een ruimer beeld, waardoor die stand van zaken in een verrassend perspectief komt te staan. Nog een paar voorbeelden:

„Union [Band op jazzavond] is een wat vreemde eend in deze *jazzbijt* die wat afwisseling zal brengen”. (De Morgen 7/11/’86)

„Ook dat je er zo moeilijk een dokter kunt krijgen... schijnt velen een doorn in het *kampeeroog* te zijn”. [over gebrekkige faciliteiten op Nederlandse kampeerterrinen] (Gerrit Komrij, De gelukkige schizo, 1985, p. 229)

„Riziv werpt steen in *ziekenfondspoel*”. [Riziv wil meer controle op financiën van ziekenfondsen] (kop in De Morgen 4/12/’86)

„... het op de laagste trede van de *Leagueladder* vertoevende Stoke City”
[hekkesluiser in Britse eerste-klasse-voetbal]
(De Volkskrant 9/4/85)

„Caspar Weinberger sleurt aan de „*Star Wars*”-kar”.
(De Morgen 26/2/87)

„De frantallige socialisten... staan te trappelen om opnieuw in de *regeringsboot* te stappen...” (De Morgen 16/2/87)

„Het ‘neusje’ van de *Ferrari-zalm*”. [over nieuwe sportwagen] (Auto 13/2/86)

„... dat ze lang genoeg in het *huwelijks-gareel* gelopen had...”
(Zondagnieuws 3/9/85)

„... dat hij... Mc-Farlane naar Teheran heeft gestuurd, die daar met zijn neus tegen de *Khomeiny-muur* is gelopen...”
[Mc-Farlane vond geen gehoor] (De Morgen 15/11/86)

„Panorama heeft ook de andere kant van de *BBI-medaille* belicht...”
[BBI: Bijzondere Belastinginspectie] (De Morgen 2/4/87)

„Ook de privatiseringen vormen een ‘princiële doorbraak, die de *privatiseringswagen* zoals in het buitenland aan het rollen zal brengen’.
(A. Neyts, geciteerd door De Morgen 11/8/87)

„... dat ze de *vernieuwingsdans* niet zouden ontspringen”. (BRT-Panorama 20/11/87)

„Vooraf omdat de jongeren door de zeer talrijke *voorlichtingsbomen* het *Aids-bos* niet meer zouden kunnen zien...”
(De Morgen 17/5/87)

„Scropositieven lopen tegen de *Philips-lamp*”
[Philips-concern weigert met Aids besmette personen in dienst te nemen]
(kop in De Morgen 28/1/88)

Ortner & Ortner (1984: 58-60) behandelen *Staatsschiff*, *Klinik-Großfabrik*, *Augensterne*, *Ebe-Mausefalle*, *Himmelskuppel*, *Partei-karren*, Duitse equivalenten van dit beeldende type, in de rubriek „Bildungen mit Bezeichnungs- und Kollokationsbesonderheiten”:

„Um Bezeichnungsbesonderheiten handelt es sich hier deshalb, weil die B-Konstituente uneigentlich gebraucht wird. Sie bezeichnet im Falle von *Staatsschiff* nicht ein Exemplar der Klasse „Schiff” (insofern wird hier die begriffliche Grundklasse, in die das Bezeichnete eingeordnet wird, nicht durch B festgelegt...), sondern sie wird metaphorisch verwendet, um dasselbe Relatum anzusprechen wie die A-Konstituente: den Staat. Durch die metaphorische B-Konstituente wird nur ein Aspekt der bezeichneten Sache hervorgehoben: daß der Staat wie ein Schiff ist...” (60)

In *categoriserende samenstellingen* (cf. 3.; *vingerhoed*, *ruimteschip*, *rentegoeroe*, *autokerkhof*) is het ook de beeldleverancier die in het determinatum verschijnt, maar de beeldontvanger wordt niet in de

samenstelling genoemd. Dat laatste is trouwens voor Ortner & Ortner de aanleiding om het type „komparativ-*exozentrisch*” te noemen.

Beeldende samenstellingen zijn flitsen van — meer of minder geslaagde — taalcreativiteit, die zich slechts uitzonderlijk in de permanente woordenschat weten te nestelen. Dat laatste is het geval voor een aantal samenstellingen waarvan het beeld in het determinatum meer dan toevallige relevantie heeft, en die dan ook zijn opgenomen in Van Dale (1976):

huwelijksbootje: zinnebeeld van het huwelijk: „hij is in het huwelijksbootje gestapt”, in het huwelijk getreden

huwelijksfuik: visfuik als zinnebeeld van het huwelijk: „in de huwelijksfuik zijn”

huwelijks haven: zinnebeeld van het huwelijk: „de huwelijks haven binnenlopen” (of „in de huwelijks haven aanlanden”), een huwelijk aangaan

levensbeker: het leven voorgesteld als een beker die men ledigt: „dat was een alsemdroppel in mijn levensbeker”

levensdraad: de levensduur onder het beeld van een draad: „zijn levensdraad is afgesneden”, hij is overleden

levensweg: het leven als een weg voorgesteld: „rozen strooien op iemands levensweg”

...

5. OVERZICHT VAN DOOR COMPOSITA BENOEMBARE FENOMENEN

Laten we de beeldende composita, als metaforische aanduidingen voor fenomenen die eigenlijk al een naam hebben, even buiten beschouwing, dan varieert het statuut van de door een samenstelling benoembare fenomenen tussen twee limietgevallen: één entiteit in de buitentalige werkelijkheid aan de ene kant, een compleet nieuwe categorie in het conceptuele systeem aan de andere kant:

één entiteit	groep	subcategorie	categorie
Arteveldestad	Kritak-pocket	boekenwinkel	vingerhoed
Heizeldrama	GB-warenhuis	krijtrotsen	luchthaven

In de paragrafen 1-3 hebben we telkens tamelijk prototypische voorbeelden gegeven van één-entiteit-identificerende, groep-identificerende, subcategorienoemende, en categorienoemende samenstellingen. We willen onze bijdrage over de aard van de voor benoeming door samenstelling in aanmerking komende fenomenen echter niet afsluiten zonder nog eens expliciet te wijzen op de vage grenzen tussen die fenomenen wat hun ontologische en/of concep-

tuele statuut betreft. We relativieren in wat volgt het onderscheid tussen één-entiteit- en groep-identificerende, tussen groep- en subcategorienoemende, en tenslotte tussen subcategorie- en categorienoemende composita.

5.1. *Tussen één-entiteit- en groep-identificerende composita*

Of een samenstelling wordt begrepen als één-entiteit- dan wel als groep-identificerend hangt af van de inhoud van het Universum van Interpretatie van de hoorder/lezer. Ter illustratie beschouwen we samenstellingen als:

Kanaaltunnel
 Maas-Rijn-verbinding
 Shell-embleem
 Falklands-oorlog

Voor wie denkt dat er maar één tunnel onder het Kanaal gepland is, dat er maar één verbinding tussen Maas en Rijn bestaat, dat Shell ooit maar één embleem heeft gehad, of dat er ooit nog maar één oorlog om de Falklands is uitgevochten, identificeren *Kanaaltunnel*, *Maas-Rijn-verbinding*, *Shell-embleem* en *Falklands-oorlog* precies één element uit de extensie van respectievelijk *tunnel*, *verbinding*, *embleem*, en *oorlog*. Voor wie denkt dat er meer dan één tunnel gepland is, dat er verschillende doorsteken bestaan tussen Maas en Rijn, dat Shell ooit nog een ander embleem heeft gehad, of dat er vroeger ook nog wel eens een oorlog is geweest om de Falklands, identificeren de samenstellingen uiteraard een groep (met als limietgeval een paar [2]).

5.2. *Tussen groep-identificerende- en subcategorienoemende composita*

De grens tussen groep-identificerende- en subcategorienoemende samenstellingen is minder vaag dan die tussen de twee types van identificerende composita. Niettemin kunnen we ook in dit geval samenstellingen noemen die het onderscheid tussen de twee eerstgenoemde types relativieren.

Hitchcock-film bijvoorbeeld verwijst zeker naar een eindige en gemakkelijk te identificeren verzameling/groep van films die door Hitchcock zijn gemaakt, maar benoemt voor vele mensen anderzijds ook een „soort” film. De films van Hitchcock zijn immers een „begrip” geworden.

Er is uit de aard der zaak geen scherpe grens te trekken tussen wat *nog* als een groep wordt aangevoeld, en wat *al* als subcategorie een plaatsje in het conceptuele systeem heeft verworven. Een criterium voor het eventuele subcategoriale statuut van een door een identificerende samenstelling benoemde groep entiteiten is de al dan niet combineerbaarheid van het compositum met de specificatie „typisch”. Vergelijk bijvoorbeeld:

- een typische *Hitchcock-film*
- een typisch *Hilton-hotel*
- een typisch *Oostblokland*
- * een typische *Scheldebrug*
- * een typische *Shell-verantwoordelijke*
- een typisch *CVP-kamerlid* (?)
- een typische *CCC-aanslag* (?)
- een typische *Sorbonne-docent* (?)
- een typische *Wurlitzer-jukebox* (?)⁹
- ...

Hoeft het gezegd dat het hier om een uiterst subjectief onderscheid gaat, en dat wat voor de een niet meer dan een groep is, voor de ander een volwaardige subcategorie kan constitueren?

5.3. *Tussen subcategorie- en categoriënoemende composita*

De categoriënoemende samenstellingen illustreren bij uitnemendheid de flexibiliteit van het termen- en begrippenapparaat. Is een fenomeen niet direct herkenbaar als instantiëring van een bekende categorie, dan is toch altijd wel ergens een categorie te vinden waar het te benoemen fenomeen enige overeenkomst mee vertoont, zodat alvast het label voor die categorie als determinatum van een nieuwe samenstelling kan worden gekozen. Het is precies de mate van overeenkomst tussen een nieuw fenomeen en een bekende categorie die bepaalt of wij dat fenomeen duiden als behorend tot een categorie sui generis, of tot een subcategorie van een bekende categorie. We geven een paar voorbeelden ter verduidelijking:

9. Samenstellingen met een merknaam in het determinans zijn in dit opzicht interessant. In de meeste gevallen hebben we te maken met groep-identificerende samenstellingen: *Sony-diskette*, *3M-diskette*, *Sanyo-diskette*, *Agfa-diskette*,... identificeren telkens alle fenomenen X waarvoor geldt: X is een diskette, en X is gefabriceerd door... Een bekende marketingstrategie bestaat er nu precies in producten van een bepaald merk tot een begrip te maken, door ze via de reclame meer kenmerken toe te dichtten dan de meestal weinig „onderscheidende” merkspecificatie, cf. de cowboycampagne rond Marlborough-sigaretten, en de slogan „Zeg niet zomaar „banaan” tegen ’n Chiquita”, waarmee gesuggereerd wordt dat Chiquita-bananen meer zijn dan bananen die toevallig door Chiquita op de markt gebracht zijn.

subcategorie <-----> categorie

boekenwinkel	neuskus	wetswinkel	duikboot	ruimteveer
personeelsrestaurant		paleisrevolutie		pedaalridder
	afhaalrestaurant		ruimtwandeling	

Naarmate het door een samenstelling benoemde fenomeen een grotere analogie vertoont met een bekend, in het determinatum genoemd fenomeen, wordt de samenstelling aangevoeld als meer of minder (sub)categorienoemend.

In dat verband zijn bijvoorbeeld de samenstellingen met *kunst-* als determinans bijzonder belangwekkend. *Kunst-* wordt normaal als contradeterminans gebruikt bij een naam voor een natuurlijk fenomeen in het determinatum ter benoeming van artificiële produkten:

kunstaas	kunstabont	kunsthars	kunstmaan
kunstbeen	kunstgebit	kunstleer	kunstmest
kunstabloed	kunstgras	kunstlicht	kunstnier
kunstsneeuw	kunstvezel	kunstzijde	kunstabloem

Die samenstellingen hebben echter niet allemaal hetzelfde conceptuele statuut. *Kunstmaan* en *kunstnier* bijvoorbeeld lijken me categorienoemend, omdat weinigen ze zullen aanvoelen als namen voor subcategorieën van een overkoepelende categorie „maan” of „nier”. *Kunstlicht*, *kunstmest* en *kunstvezel* benaderen al veel meer het subcategorienoemde compositum omdat we de benoemde fenomenen gemakkelijk onderbrengen in een overkoepelende categorie „licht”, „mest”, of „vezel”. In ons schema boven zouden *kunst-*samenstellingen dus gesitueerd moeten worden over de hele breedte van de scala tussen subcategorie- en categorienoemde samenstellingen.

Met betrekking tot het onderscheid categorie- / subcategorienoemend moeten we nog wijzen op samenstellingen als:

geld-, energie-, woorden-, vluchtelingen-, gedachtenstroom
 pers-, club-, oppositie-, beleids-, partijorgaan
 haven-, (afval)olie-, cocaïne-, staalbaron
 energie-, stroom-, informatie-, geluids-, levensbron
 koude-, inflatie-, stakings-, aardbevingsgolf

...

Wanneer een lexeem frequent overdrachtelijk wordt gebruikt, hetzij als vrij lexeem, hetzij als determinatum in categorienoemde samenstellingen, kan dat lexeem er een nieuwe betekenis verkrijgen:

stroom = (o.a.) 'grote hoeveelheid X die zich verplaatst'

orgaan = (o.a.) 'blad, enz. waarvan men zich bedient ter openbaarmaking van meningen'

baron = (o.a.) 'magnaat'

...

Zodra het overdrachtelijke gebruik als het ware in de betekenis is gekristalliseerd, begrijpen we composita met dergelijke lexemen in determinatumpositie (cf. boven) als subcategorioemende samenstellingen. *Vluchtelingenstroom* bijvoorbeeld noemt dan een soort stroom; het determinans heeft geen contradeterminerende functie.

Een recent voorbeeld van een dergelijke evolutie is misschien het lexem *bank*, dat een betekenis 'instelling waar een bepaald goed wordt bewaard en verhandeld' krijgt als gevolg van zijn optreden als determinatum in *plasmabank*, *bloedbank*, *atabank*, *spermabank*, ... Het metaforische karakter van *bank* in deze composita raakt steeds meer op de achtergrond. In oorsprong categorioemende samenstellingen (wegens oneigenlijk gebruik van *bank* en de contradeterminerende functie van het determinans) zoals de bovengenoemde, worden meer en meer aangevoeld als namen voor subcategorieën van *bank* (in zijn uitgebreide betekenis).

6. BESLUIT

Niet zonder reden zien dagelijks zoveel nieuwe samenstellingen het levenslicht. Er zijn immers geen types van fenomenen die niet voor benoeming door samenstelling in aanmerking komen. Wat dat betreft wordt het compositieprocedé op het eerste gezicht door geen andere benoemingsstrategie geëvenaard en dus eventueel bedreigd. Het zou zonder twijfel de moeite lonen de troeven en gebreken van die andere strategieën systematisch te onderzoeken, om op die manier een gedetailleerd beeld te krijgen van de overwegingen op grond waarvan de taalgebruiker, op zoek naar een term voor een bepaald fenomeen, in het voordeel van een of andere benoemingsstrategie beslist.

Bibliografie

- ARONOFF, M. (1976): *Word Formation in Generative Grammar*. (Linguistic Inquiry Monograph 1). Cambridge (Mass.), MIT Press.
- BACH, A. (1953): *Die deutschen Ortsnamen I*. Heidelberg.
- CORT, J. De (1985): *Terminologieleer. Een inleiding*. (Linguistica Antverpiensia, Series maior 2). Universiteit Antwerpen - Rijksuniversitair Centrum.

- DOWNING, P. (1977): „On the creation and use of English compound nouns” In: *Language* 53, p. 810-842.
- GARDINER, A. (1954²): *The Theory of Proper Names*. London. (1940¹)
- GEERAERTS, D. (1986): *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*. Leuven-Amersfoort, Acco.
- LEVI, J.N. (1978): *The syntax and semantics of complex nominals*. London etc., Academic Press.
- LOON, J. van (1981): „De betekenis van toponymische samenstellingen” In: *Naamkunde* 13 (1-4), p. 131-187.
- LYONS, J. (1977): *Semantics*. Cambridge etc., C.U.P.; two volumes.
- MARCHAND, H. (1960): *The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach*. 1969: second, completely revised and enlarged edition. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- MILLER, G.A.P.N. JOHNSON-LAIRD (1976): *Language and Perception*. Cambridge etc., C.U.P.
- MOERDIJK, A. (1987): „Lexicale semantiek en compositavorming” In: *Forum der Letteren* 28 (3), p. 194-213.
- ORTNER, H.L. ORTNER (1984): *Zur Theorie und Praxis der Kompositaforschung*. Tübingen, Gunter Narr.
- TOORN, M.C. van den (1986): „Samenstellingen met eigennamen in de Germaanse talen, speciaal in het Nederlands” In: *Glott* 9 (1-2; = Huldenummer A. Sassen), p. 118-127.
- VAN DALE (1976, 1984) = *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- VAN DALE (1986) = *Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Door P.G.J. van Sterkenburg & W.J.J. Pijnenburg. Utrecht-Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
- WARREN, B. (1978): *Semantic patterns of noun-noun compounds*. Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis.
- WEINRICH, H. et al. (1968): „Die Metapher” (Bochumer Diskussion) In: *Poetica* 2, p. 100-130.
- ZIMMER, K.E. (1971): „Some general observations about nominal compounds” In: *Working Papers on Language Universals* 5 (Stanford University), p. 1-21. [Wij hebben gebruik gemaakt van de herdruk van het artikel in: L. Lipka & H. Günther (Hrsg.): *Wortbildung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1981, p. 233-257].